

ՀԱՍՄԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ

ՆԱՎԱԿԱՏԻՔԻ ՊԱՅԻ ԶԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԶԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Ս. Հարության տոնին նախորդող Քառասնորդաց (Մեծ) պահքը, չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերի հետ միասին, քրիստոնեական Եկեղեցու առաջին պահքերից է¹: Եկեղեցու կազմավորման վաղ շրջանում դավանաբանական եւ ծիսապաշտամունքային հարցերը խմորման փուլում էին: Դարեր շարունակ Հայ, Ասորի, Վրաց, Հույն, Լատին Եկեղեցիների միջեւ վիճահարույց էին Քառասնորդաց պահքի սկզբի, տեւողության, ավարտի, թույլատրելի սննդատեսակների, շաբաթ-կիրակի օրերը կենդանական (ձու, կաթնեղեն, նաեւ յուղ) եւ բուսական (ձեթ, գինի) կթեղենով ու ձկնով թեթեւացնելու, պահքի ընթացքում դրանք օգտագործելու կամ պահքը դրանցով լուծելու հարցերը: Եկեղեցիների տեսակետները պահքի ընթացքում այս կամ այն սննդատեսակի եւ ըմպելիքի գործածման վերաբերյալ բխում էին ինչպես քրիստոնեական բարոյախոսությունից ու խորհրդապաշտությունից, այնպես եւ տվյալ ժողովրդին բնորոշ մշակութային ընկալումներից ու սովորույթներից: Հայոց Եկեղեցու հայրերը վերոնշյալ խնդրի քննարկմամբ նպատակ ունեին ամրագրելու մեր Եկեղեցու դիրքորոշումը եւ կարգավորելու ծիսական կյանքը:

Սույն հոդվածում կներկայացնենք, թե Հայոց Եկեղեցին Դ.—ԺԴ. դդ. ինչ դիրքորոշում է ունեցել Մեծ պահքի ընթացքում կթեղեն սննդի եւ ձկան գործածման վերաբերյալ ու նավակատիքի պահքի հաստատմամբ ինչպես է տեղաբաշխել դրանք պահքի սննդակարգում²:

¹ Տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԳ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Ճաշեր եւ խնճոյք Հին Հայաստանի մէջ, Վենետիկ, 1912, էջ 405, 414—415:

² Սույն հոդվածում չի կատարվում պահոց ուտեստի մշակութաբանական քննություն, քանզի այն առանձին ուսումնասիրություն է պահանջում:

Քառասնորդաց պահքը հայոց եկեղեցական տոնացույցում ներդրել է Սահակ Ա. Պարթևը (387—439 թթ.) Ե. դարի 20-ական թթ.³: Հայկական միջավայրում պահքի ընթացքում անթույլատրելի սննդատեսակների մասին մեզ հայտնի ամենավաղ վկայությունն առկա է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի (302—325 թթ.) անվամբ ավանդված «Յաճախապատում ճառք»-ի Թ. ճառում. «Առաւել եւս զգուշացուցանէ ի մտոյ եւ ի գինոյ բանս խրատու...»⁴:

Ինչ վերաբերում է Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակի օրերին պահք պահելուն, ապա քրիստոնեության վաղ շրջանում տարբեր Եկեղեցիներում տարբեր կերպ է եղել՝ պայմանավորված տեղական առանձնահատկություններով եւ առաքելական ավանդույթով. «...մեծ քաղաքն Հռոմ անընդմիջաբար ունի զսուրբ պահսն մինչեւ յելս պահոց զատկին, եւ ոչ ի շաբաթու եւ ոչ ի կիրակէի լուծանեն կամ փոխեն զկերակուրսն մինչեւ յաւր յարութեանն Տեառն՝ ի Պետրոսէ եւ ի Պաղոսէ նոցա աւանդեալ: Հանգոյն սոցին եւ Եփեսոս եւ Ասիա ի Յովհաննէ աւետարանչէ ասեն ունել զաւանդութիւն պահոց յիսներեկին, նմանապէս պահաւ յարածգեալ ի մտից պահոցն մինչեւ զկատարումն նորին: Ըստ նմին եւ աղեփանդացիք զսուրբ քառասներորդսն սրբապէս պահելով՝ ի Մարկոսէ աւետարանչէ ունեալ...»⁵: Դ. դարի նշանավոր հայրերից Աթանաս Ալեքսանդրացին գրում է, որ իր ժամանակ Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակի օրերին պահքը լուծվում էր⁶:

Դ. դարի որոշ, ինչպես նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող ԻԸ.⁷, Գանգրայի Ժողովի ԺԸ. կանոնները⁸ հրահանգում են շաբաթ-կիրակի օրերին պահք չպահել, քանի որ կիրակին Տերունի օր է, իսկ շաբաթը՝

³ Տէն Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4—18-րդ դդ.), Երեւան, 1999, էջ 41—44:

⁴ «Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի ասացեալ ճառս յաճախապատումս եւ լուսաւոր վարդապետութիւնս յաղագս աւգտի լսողաց», «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթիլիաս—Լիբանան, 2003, էջ 57:

⁵ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդացն ասացեալ տեառն Խոսրովայ», «Մատենագիրք Հայոց», Ը. դար, հտ. Զ., Անթիլիաս—Լիբանան, 2007, էջ 703:

⁶ Տէն Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Նամականի ԺԲ. դար. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններ (այսուհետեւ՝ Նամականի), գրաբ. թարգմ. եւ ծանոթ.՝ Ս. Ստամբուլցյանի, Ս. էջմիածին, 2011, էջ 38. նաեւ՝ ՆԵՐՍԵՍ ՎՐԻ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱԿԵԱՆ, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ս. էջմիածին, 2011, էջ 73:

⁷ «Պարտ է քրիստոնէից պատուել զար կիրակէի, աղաթել եւ հանգչել ի նմա, ապա եթէ ոք պահեսցէ հրէաբար՝ նզովեսցի ի Քրիստոսէ» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., աշխատ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երեւան, 1964, էջ 249):

⁸ «Եթէ ոք իբրեւ ի կարծիս պահոց արհամարհիցէ զար կիրակէի եւ ի պահոց թիւ արկ կամ ի գործ, որպէս զայլ աւուրս, ոչ գտցէ հանգիստ յարքայութեանն Աստուծոյ եւ մեծ ժողովն նզովէ եւ մերժէ» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 197):

տոնական օրվա նախամուտ⁹։ Ե. դարում հայոց մեջ ներմուծված ասորական ծագմամբ Առաքելական Ե. կանոնը շաբաթը սահմանում է տոն¹⁰, իսկ հունական ծագմամբ Բ. Առաքելական (Կղեմեսի) ԾԹ. կանոնում հրահանգվում է շաբաթ-կիրակին չպահել¹¹։

Ուշագրավ է այն, որ արդեն Ե. դարում Հովհան Ա. Մանդակունի հայրապետը (478—490 թթ.) Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից պահքի ընթացքում ազելված մսին եւ գինուն ավելացնում է կենդանական ու բուսական կթեղեններ. «Առդ արեւն է զայս պահոց փառասնորդս հարթիկ¹² պահել ի բարեկենդանէն մինչեւ ցգատիկն... Այլ գինի եւ իւղ, ձու, ձուկն, պանիր, կոզի¹³, կաղտի¹⁴, բաժին¹⁵, շնուկ¹⁶, կաթն, խեւ¹⁷ եւ ձկանմորէ, զայս բնաւ ամենեւին չէ արեւն եւ ոչ վայել է ճաշակել ամենայն ումեք, մեծի եւ փոքու, արդարոյ եւ մեղաւորի։ Շատ են մեզ այլ կամակքն փառասուն աւուրն, կանեփհատն, կտաւատ, փոխինդ, հատ¹⁸, սամթաջուր»¹⁹։ Հովհան Ա. Մանդակունին Դ. կանոնում, հիմնվելով Սուրբ Գրքի եւ եկեղեցական հայրերի գրվածքների վրա, բացատրում է, թե այդ ընթացքում ինչու չպետք է ճաշակել ձուկ, պանիր, ձեթ, գինի, ձու. «Եթէ ասիցէ ոք, թէ գինի որոյն բերէ եւ ձեթ՝ ծառոյ եւ ձուկն՝ ջրոյ, ո՛վ անհեղեղ զգայարան, այն է Նեստորի անիծելոյ աղանդն, զի Բասիղ

⁹ Մեծ պահքի ընթացքում շաբաթ-կիրակի օրերը լուծել-չլուծելը կապված է որոշ պատճառների հետ, որոնց կանգրադառնանք այլ ուսումնասիրություններում։

¹⁰ «Կարգեցին առաքելալն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ ար շաբաթուն եղիցի տաւն եւ պաշտաւն ընդ ամենայն տիեզերս, եւ եղիցի յիշատակ ամենայն մարտիրոսաց. պատարագ մատուցեն ի նմա փառանային եւ ուրախութեամբ սաղմոսեսցեն, վասն զի կարապետ է մեծի Արային գալստեանն...» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 30—31)։ Հայոց եկեղեցին Առաքելական կանոնները պաշտոնապես ընդունել է Շահապիվանի ժողովում՝ 444 թ. (ըստ Ներսէս վրդ. Մելիք-Թանգյանի՝ 447 թվականին. տե՛ս ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, էջ 51, 384)։

¹¹ «Եթէ ոք ժառանգաւոր գտցի, զար կիրակէին կամ զշաբաթս պահելով՝ որոշեսցի» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 91)։ Ըստ Ռ. Վարդանյանի՝ Կղեմեսի կանոնները թարգմանվել են Ե. դարում եւ ընդգրկվել են Կանոնագրքի՝ Սահակ Պարթեւի խմբագրություն մեջ (տե՛ս Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 59)։

¹² Հարթիկ — պատը լավ պահել (տե՛ս Ռ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Գրաբարի բառարան, հտ. 2, Երեւան, 2000, էջ 48)։

¹³ Կոզի — կարագ (տե՛ս Ռ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Գրաբարի բառարան, հտ. 1, Երեւան, 2000, էջ 664)։

¹⁴ Կաղտի — կաթնեղեն ուտելիք (անդ, էջ 623)։

¹⁵ Բաժին — աղ դրած ձուկ (անդ, էջ 251)։

¹⁶ Շնուկ — մածնաջուր (անդ, էջ 317)։

¹⁷ Խեւ — դալ՝ պանրանման ուտելիք (անդ, էջ 567)։

¹⁸ Հատիկավոր բույսերի սերմը (տե՛ս Ռ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Գրաբարի բառարան, հտ. 2, էջ 46)։

¹⁹ Յովհան ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, Ճառք, Կանոնք, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթի-լիաս—Լիբանան, 2003, ԻԸ. ճառ, էջ 1273. հմմտ. «Յովհաննու Մանդակունու Հայոց կաթուղի-կոսի», «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 239—240։

Կեսարացի զնուկն գազան ասէ, եւ առաքեալ վկայէ. «Այլ մարմին ձկան եւ այլ մարմին անասնոյ եւ այլ մարմին թռչնոյ» (Ա. Կորնթ., ԺԵ. 39)²⁰.... Եկ եւ առ ձէթ. գիրք՝ զիտ եւ զձէթ մի ասեն: Եսայի ասէ. «Փայտ իւղոյ» (ԽԱ. 19).... եւ աւետարանագիրն ասէ՝ վասն կուսանացն, թէ ձէթ ոչ առին (Մատթ. ԻԵ. 3) եւ եթէ «Տոմ մեզ յիւղոյ ձերմէ» (Մատթ. ԻԵ. 8).... Դարձեալ. Ոչ եթէ Ադամ պանիր եկեր, այլ պտուղ ծառոյ եւ ել ի դրախտէն (Ծննդ. Գ. 6, 23): Իսկ վասն զինոյ գիրք ասեն. «Զարբեցողսն եւս չար քան զդիւանարսն».... զի զինի եւ հացաւորի եւ մեղրաւորի եւ ամբրաւաւորի մի են, զոր գիրք վկայեն, զի պանիր եւ իւղ եւ ձու եւ ձուկն եւ ձէթ մի են....»²¹:

*Ինչ վերաբերում է շաբաթ-կիրակիին, ապա Հովհան Ա. Մանդակունին ԻԸ. ճառում հրահանգում է Քառասնորդացի այդ օրերը հաղորդվելուց հետո պահել. «Առդ յայսմ քառասներորդի որպէս զի արեւն է զշաբաթն եւ զկիրակէն որպէս զուրբաթ եւ զչորեքշաբաթ պահել զհետ արինացն առնելոյ....»*²²: Համաձայն Հովհան Ա. Մանդակունու Ա. կանոնի՝ բացառություն է ջատկին նախորդող շաբաթ օրը²³: Հնդհանրական եկեղեցու նշանավոր հայր Կյուրեղ Ալեքսանդրացին եւս գրում է, որ պահքը պետք է լուծել շաբաթ երեկոյան (խոսքն Ավագ շաբաթ օրվա մասին է.— Հ. Ա.), իսկ կիրակի տոնել ջատկը՝ «...լուծանեմք յերեկոյի շաբաթուն զպահսն. եւ տօնեմք ի վաղի կիրակէին, որպէս ի վաղ առաւօտուն յարուցեալ Քրիստոսի»²⁴:

*Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է, որ Սահակ Պարթեւի ու Մեսրոպ Մաշտոցի կարգադրությունից հետո «եկեղեցական պաշտամունք.... սկսած էին տակաւ խանգարուիլ. Սահակի աստուածային միջնաբերդէն նախարարաց դարձը անցնող խոտվութեանց եւ շփոթութեանց օրերուն մէջ»*²⁵: Ռ. Վարդանյանը եւս կարծում է, որ Սահակ Ա. Պարթեւից հետո՝ մինչեւ Հովհան Ա. Մանդակունու հայրապետության շրջանը, հայոց մեջ հունական կարգեր են մտել²⁶: Այս մասին են վկայում նաեւ Խոսրովիկ Թարգմանիչը եւ Ստեփանոս Սյունեցին: Գյուտ Ա. Արահեզացի հայրապետը (461—478 թթ.) հավանաբար չի հասցնում եկեղեցական բարեկարգություններն ավարտել,

²⁰ Հմմտ. «Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացոց ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն», Վենետիկ, 1830, էջ 142—143. տես նաեւ ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅԻ, Թուղթ ընդդէմ Թէոփիստեայ երկդաւան հայհոռոմ փրկիստփային, Կ. Պօլիս, 1752, էջ 281:

²¹ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 493—496:

²² Յովհան ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, ճառք, Կանոնք, էջ 1273:

²³ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 492—493:

²⁴ ԿԻՐԵՂ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, Գիրք պարապմանց, Կ. Պօլիս, 1717, էջ ճԻ.:

²⁵ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., Անթիլիաս, 2001, սյուն. 423:

²⁶ Տէս Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., 95—96:

քանի որ, ինչպես նկատում է Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, որեւէ ծիսամատյանում նրա անունը չի հանդիպում²⁷։ Ուստի նրան հաջորդած Հովհան Ա. Մանդակունին սահմանում է Հայոց Եկեղեցու կարգը՝ ա. Քառասնորդաց պահքի ընթացքում արգելված սննդատեսականների ցանկը, բ. Քառասնորդաց պահքի ողջ ընթացքում՝ ներառյալ շաբաթ-կիրակին (բացառությամբ Ավագ շաբաթ օրվա), պահք է սահմանում։

Հայտնի է, որ Եզր Ա. Փառաժնակերտցու (630–641 թթ.) օրոք եւս հունական որոշ կարգեր են ներմուծվում հայոց մեջ, եւ հավանաբար է. դարավերջին եւս հայերը Մեծ պահքը խախտում են կթեղենով եւ ձվով։ Այդ մասին է վկայում Տրուլի 691–692 թթ. ժողովի²⁸ ԾԶ. (ՄԵ.) կանոնը, որում նշվում է, որ Հայաստանում եւ այլուր Քառասնորդաց պահքի շաբաթ ու կիրակի օրերին պանիր եւ ձու են ուտում։ Ուստի որոշում են, որ ամբողջ աշխարհում Աստծու Եկեղեցին պետք է պահքը պահի՝ հետեւելով մեկ կարգի ու չուտի ոչ միայն միս, այլ նաեւ ձու եւ պանիր։ Եթե այդ կարգը խախտվի, հոգեւորականները կմերժվեն, իսկ աշխարհականները կհեռացվեն²⁹։

Հովհաննես Գ. Օձնեցու (717–728 թթ.) նախաձեռնությամբ 728 թ. Մանազկերտում հրավիրված հայ-ասորական համատեղ ժողովում քննարկվում է նաեւ Մեծ պահքի հարցը։ Ասորի Եկեղեցին հայերին մեղադրում է ավանդույթից հեռանալու, այն է՝ Քառասնորդաց պահքը հունական ձևով՝ ձկով, ձեթով ու գինով պահելու մեջ. սովորույթ, որը թափանցել էր Եզր Ա. Փառաժնակերտցու կաթողիկոսության շրջանում³⁰։ Այսպիսով՝ Մանազկերտի ժողովը որոշում է միայն տկարներին ու մարմնասեր իշխաններին թույլատրել ձկով, ձեթով եւ գինով լուծել Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակի օրերը։

Հովհաննես Գ. Օձնեցու լուծումը այս խնդրի առնչությամբ համընկնում է Մանազկերտի ժողովի որոշմանը. ձուկ, ձեթ, գինի թույլատրվում է օգտագործել ոչ թե Մեծ պահքի ողջ ընթացքում, այլ

²⁷ Տէս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., սյուն. 423։

²⁸ Հայոց Եկեղեցին չի ընդունում այս ժողովը, որի կանոնները դիտարկվում են որպես տիեզերական Զ. ժողովի կանոններ։

²⁹ Տէս ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Օրենքների եւ համապատասխան կանոնների հակասությունը Արեւելյան Ուղղափառ Եկեղեցիների ընտանիքի ներսում, «Էջմիածին», 2003, Թ., էջ 77. հմմտ. <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/pravila-i-sobory-pravoslavnoj-cerkvi-shestoj-vselenskij-sobor-konstantinopolskij/>, վերցված է՝ 11.04.2020։

³⁰ Տէս ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐԱԽԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԵ., գիրք Բ., Անթիլիաս, 2010, էջ 704–705։

շաբաթ-կիրակի օրերին՝ մեկ անգամ, այն դեպքում, երբ որկրամոլության պատճառով չեն կարողանում ամբողջ պահքը պահել. «Ջձու եւ զձուկն եւ զձէք եւ զթան եւ զեղ եւ զպանիր եւ զգինի միանաշակ կերակուր կարգեսցոմ: Առդ՝ եթէ ոք յայս արէնէտէ եւ առ յապա ժամանակ զայս ամենայն բաժանէ ի միմեանց, նզովեալ եղիցի»³¹: Իսկ է. *կանոնում Հովհաննէս Գ. Օձնեցին* գրում է, որ շաբաթ-կիրակի օրերին պահք պահելը կամ լուծելը թողնվում է անհատի կամքին. «Այլ վասն պահելոյ եւ լուծանելոյ»³² զշաբաթ եւ զկիրակի ֆառասներորդս պահոցն, այս իւրաքանչիւր կամս թողեալ լիցի»³³: Այսպիսով՝ Հովհաննէս Գ. Օձնեցին հավասարազոր է կարգում կաթնեղենը, ձուն, ձուկը, ձեթը, գինին եւ վերահաստատում է Հովհան Ա. Մանդակունու սահմանած պահքի ուտեստների ցանկը: Սակայն եթե Հովհան Ա. Մանդակունին պահք էր սահմանել Քառասներորդացի ողջ ընթացքը, ապա Հովհաննէս Գ. Օձնեցին որոշակի վերապահումներով թույլատրում է շաբաթ-կիրակին թեթեւացնել:

Ինչ վերաբերում է Ավագ շաբաթ օրվան, ապա հրահանգվում է այն լուծել: Սամուել Անեցին վկայում է, որ Մանազկերտի 728 թ. ժողովում որոշվեց Ավագ շաբաթ օրը լուծել. «...սա (Յովհաննէս Օձնեցին.— Հ. Ա.) արար զժողով ի Մանազկերտ... եւ եղին կանոնս միաբանութեամբ... եւ ի յաղունհացն զաւագ շաբաթ օրն լուծանել զպահն... եւ զձուկն եւ զձէք, զգինի եւ զթան, զպանիր եւ զձու միապէս կարգեաց»³⁴: Վերը տեսանք, որ ավելի վաղ այդ կարգը սահմանել էր նաեւ Հովհան Ա. Մանդակունին:

Մանազկերտի ժողովի մասնակից Խոսրովիկ Թարգմանիչը եւս գրում է, որ Մեծ պահքը խախտելու՝ քաղկեդոնականների որկրամոլական սովորույթը տարածվել էր հայոց մեջ, ուստի մեր վարդապետները, փորձելով լուծում տալ խնդրին, ներգելյալներին՝ տկարներին, թույլատրում են Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակիները լուծել. «Իսկ վասն տկարաց եւ հիւանդաց ի շաբաթու եւ ի կիրակեի հրամայեցին յիմներորդ ժամու

³¹ «Հովհաննու Իմաստասիրի Հայոց կաթուղիկոսի սակա ժողովոց որ եղեն ի Հալք», «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 230—231:

³² Աբել վրդ. Մխիթարյանը կարծում է, որ լուծելը նկատի ունի ձկով, ձեթով եւ յուղով (տես Աբել վրդ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874, էջ 95):

³³ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 518—519:

³⁴ ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, բնագ. կազմ.՝ Ա. Հայրապետյան, առաջ. Կ. Մաթեոսյանի, Երեւան, 2011, էջ 105:

պատարագ մատուցանել. զի ներգեւեալքն լուծցին ի պահոց կերակուրսն եւ ի պարկեշտ եւ յանպանոյն³⁵.... Իսկ եթէ յերբեմն ժամանակի, յորժամ Հոռոմք տիրեալ ունէին զաշխարհս մեր, եւ խառն բնակութիւն էր քաղկեդոնականացն ընդ մերսն, եւ սկսան ոմանք շեղել որկրամոլութեամբ զկնի նոցա խառնակութեանն....»³⁶:

Ստեփանոս Սյունեցին գրում է, որ Մեծ պահքի ընթացքում պանիր, ձուկ, ձեթ, գինի օգտագործելը Մարկիանոս³⁷ կայսեր օրոք է հաստատուել եւ հորդորում է քաղկեդոնական այդ սովորույթին նախապատվութիւն շտալ. «Իսկ անաւրէնն Մարկիանոս.... փոխանակ յայնմ շաբաթու պանիր ուտելոյ, զհառասներորդ պահսն զամենայն ապականեաց, ձուկն եւ ձէթ եւ գինի անխտիր ուտելոյ եւ ըմպելոյ.... Արդ, դոմ ձեզքն ընտրեցէք զարժանն, եւ մի՛ ակն առնոյք ի Քաղկեդոնէ, զի մի ընդ նոսին ժառանգիցէք զանվախեան տանջանսն»³⁸:

Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակիները պահելը կամ կթեղենով թեթեւացնելը անհատի կամքին թողնելով՝ Հովհաննէս Գ. Օձնեցին կարծես համահարթեցնում էր Արեւելյան եւ Արեւմտյան ավանդույթները: Թվում էր, թե այս լուծումը պետք է կարգավորեր Մեծ պահքի ընթացքը, սակայն դրանից հետո էլ տրվում են շաբաթ-կիրակին պահելու վերաբերյալ կանոնական տարբեր հրահանգներ, որոնք, ըստ էության, վկայում են այն մասին, որ Հովհաննէս Գ. Օձնեցու սահմանած կարգը խախտվում էր, եւ անհրաժեշտութիւն կար կարգավորելու հայոց մեջ կենցաղավարող օտարամուտ սովորույթները: Ը. դարի կեսերից մինչեւ Ժ. դարի կեսերը Հայոց Կանոնագիրք ներմուծված՝ Թադեոս առաքյալին վերագրված կանոնախմբի հ2. կանոնը թույլատրում է Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակիներին պահք չպահել³⁹: Շաբաթ-կիրակի պահք չպահելու հրահանգ է առկա նաեւ Ը. դարի երկրորդ կեսից մինչեւ ԺԱ. դարի կեսերը Կանոնագիրք ներմուծված «Բասղի գիր կանոնական վասն պէսպէս եւ բիրապատիկ

³⁵ ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ, նշ. աշխ., էջ 704—705:

³⁶ Անդ, էջ 706:

³⁷ Արեւելյան Հռոմեական կայսրութեան կայսր 450—457 թթ., Քաղկեդոնի ժողովը հրավիրվել է նրա նախաձեռնությամբ:

³⁸ «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, Մեծի իմաստասիրի, պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր», «Մատենագիրք Հայոց», Ը. դար [Յաւելուած], հտ. 2., Անթիլիաս—Լիբանան, 2007, էջ 555:

³⁹ «Հարցումն. Զսուրբ Քառասներորդ սրբապետն է արժան պահել: Պատասխանի. Զսուրբ Քառասունսն պահեցեն հաւատացեալքն սրբութեամբ, ուրոյն զշաբաթ եւ զկիրակէ» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ., էջ XVIII, էջ 37):

ախտից» կանոնախմբի ԼԱ. կանոնում⁴⁰: Սակայն Ը. դարի կեսերից մինչև Ժ. դարի կեսերը Կանոնագիրք մոլծված⁴¹ Գրիգոր Աստվածաբանի կանոնախմբի ԻԹ. կանոնը հրահանգում է Քառասնորդացը շաբաթ-կիրակիով հանդերձ պահել, լուծել միայն ծիսական մասով, մասնավորաբար՝ Ս. Պատարագով, եւ ոչ ըմպելիքով ու պարարտ կերակրով⁴²:

Ասողիկի վկայությունը եւս թույլ է տալիս կարծել, որ Ժ.—ԺԱ. դարերում քաղկեդոնական սովորույթները կենցաղավարում էին հայոց մեջ, եւ առնվազն աշխարհիկ վերնախավը շարունակում էր պահքը խախտել: Կարսի թագավոր Աբասի օրոք (984—1029 թթ.) «...անկարգութիւն էր յաշխարհիս Հայոց՝ իշխանաց եւ ազատաց որովայնամոլութեամբ ապականել զկարգեալ ատուրս պահոց, զշորեջաբաթ, զուրբաթ եւ զատուրս շաբաթուց, բաց ի մսոյ կթելէն կերակրով՝ յայնմ անձամբ արինակ եղեալ՝ ո՛չ ի կթելինաց ինչ եւ ո՛չ ի ձկանց ճաշակեալ, եւ հացի եւ բանջարեղէն մրգաւ անցուցանէր զատուրսն զայնոսիկ զարինատրեալս կանոնի»⁴³:

Պահքը ձկով եւ գինով խախտելուն է անդրադառնում նաեւ Պողոս Տարոնեցին (ԺԱ.—ԺԲ. դդ.)՝ հունադավան հայ իմաստասեր Թեոփիստէին 1101 թ. ուղղված երկում: Վկայակոչելով Պողոս առաքյալին, որն ասում էր՝ լավ է չուտել միս եւ չխմել գինի (հմմտ. Հռոմ. ԺԴ. 21), նա գրում է. «...եւ ձեզ ո՛չ գոյ օր՝ որ զգինին մեղս համարիք. այլ յամեն օր՝ պատճառաւ օր տօնից՝ անխտիր ուտէք եւ ըմպէք.... Եւ յաղագս այսորիկ ի հայոց ամեն որովայնամով ընդ ձեզ նախանձեցան ի կերակուրսն. եւ ի յատուրս պահոցն՝ որպէս ձեզ»⁴⁴:

ԺԲ. դարի վկայությունները հուշում են, որ այդ ժամանակ եւս հայոց մեջ Քառասնորդաց պահքի շաբաթ-կիրակի օրերը խախտվել են: Դավիթ

⁴⁰ «Ձշաբաթ եւ զկիրակէ եւ զՊենտակոստէ մի՛ ոք իշխեսցէ ընդ պահաւք արկանել, բայց զայսահարսն» (տէս անդ, էջ 108): Բարսեղի երկրորդ կանոնները «Կանոնագիրք Հայոց» են ներմուծվել Ը. դարի երկրորդ կեսից հետո մինչև 1056—1059 թթ. (տէս Ն. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի խմբագրությունները (Ը. դարի երկրորդ կես — ԺԱ. դարի երկրորդ կես), «էջմիածին», 2016, Ե., էջ 57, 62):

⁴¹ Տէս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ XVIII:

⁴² «Տաւն սրբոյ պասեփն յետ հասարակելոյ տունջեան եւ զիշերոյ, պահք սրբոյ պասեփն և. ար հանդերձ շաբաթի եւ կիրակիի, որպէս կանոնեցին առաքեալն Տեառն եւ սուրբ տիեզերական ժողովն ՅԺԼ.-ից հարցն որ ի Նիկիայ Բիսպանացոց ժողովեցան. եւ լուծանեմք ի շաբաթու եւ ի կիրակի պաշտամամբն միայն եւ սուրբ եւ մեղսաբաւիչ պատարագան, այլ ոչ ըմպելեաւ կամ պարարտ կերակրովք» (տէս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ., էջ 198):

⁴³ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՅԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 766—767:

⁴⁴ ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՈՆԵՅԻ, Թուղթ ընդդէմ Թեոփիստեայ երկդաւան հայհոռոմ փիլիսոփային, էջ 280:

Ալավկա Որդին (Գանձակեցին) ԿԶ.՝ «Վասն շորեքշաբաթի եւ ուրբաթի» կանոնում հորդորում է Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակի օրերը չլուծել եւ նույնիսկ պատիժներ է սահմանում. «Այլ զշաբաթ եւ զկիրակի ի սուրբ ֆառատունս մի՛ ոք իշխեսցէ լուծանել, ֆանգի ընդ մի համար է: Ապա թէ ոք յանդգնի լուծանել գինի կամ կաթ յաղագս այն թէ՛ կիրակի է, աշխարհականն՝ Զ. (6) ամիս պահեսցէ, իսկ թէ ֆահանայ՝ ամ մի արտաֆոյ պահաւ: Ապա թէ սովորութեամբ առնեն զայս, անհոգացեալ պատուիրանին, ֆահա[նայն] ի բաց կացցէ ի պատարագէն եւ աշխարհակ[անն] որոշեսցի»⁴⁵:

Կիրակոս Գանձակեցին, նկարագրելով ԺԲ. դարի կեսերին Մխիթար Գոշի ուսուցիչ Հովհաննես Տավուշեցու գործունեությունը, գրում է, որ տեղ-տեղ սուրբ քառասունքի աղուհացի շաբաթ-կիրակիի պասերը լուծում էին. «...դեռ ցայն ժամանակն ի տեղիս տեղիս լուծանէին զշաբաթ եւ զկիրակի սուրբ ֆառասնորդաց աղուհացիցն: Սա եղ օրէնս պահօք վնարել որպէս զայլ ատուս շաբաթուն, բայց միայն զի տօնեսցեն ի շաբաթս վկայից Աստուծոյ (խոսքը Մեծ պահքի յուրաքանչյուր շաբաթ օրը նշվող սրբերի հիշատակի մասին է, ինչը կանոնել է Հովհան Ա. Մանդակունին⁴⁶.— Հ. Ա.), եւ ի կիրակիի խորհրդոյ յարութեանն Քրիստոսի եւ մատուցեն զխորհուրդ մեղսափախ մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի»⁴⁷: Խոսվում է այն մասին, որ Մեծ պահքի շաբաթ օրերը՝ որպէս սրբերի հիշատակի, եւ կիրակիները՝ որպէս Տերունի օրեր, պետք է տոնել Պատարագ մատուցելով, բայց սննդային պահքը շարունակել:

Այսպիսով՝ մինչեւ ԺԲ. դ. կեսերը Հովհաննես Գ. Օձնեցու սահմանած կարգը միանշանակորեն չի գործում, եւ հայոց վարդապետները, ելնելով Հայաստանի այս կամ այն հատվածի սովորույթային առանձնահատկություններից եւ քաղաքական ընդհանուր դրությունից, փորձում են իրավիճակին համապատասխան կարգավորումներ սահմանել:

Մեծ պահքի սննդի հարցը հայ-բյուզանդական եւ հայ-լատին եկեղեցական բանակցությունների ընթացքում. Պահքի հետ առնչվող խնդիրներն արդիական են մնում նաեւ Կիլիկյան շրջանում: Եւ Բյուզանդական, եւ Սրբազան Հռոմեական (Գերմանական) կայսրությունները Կիլիկյան Հայաստանում իրենց քաղաքական դիրքերն ամրապնդելու համար

⁴⁵ Ա. ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ, Դավիթ Ալավկա Որդու կանոնները, «Էջմիածին», 1953, Բ., էջ 54–55:

⁴⁶ Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 99:

⁴⁷ «Պատմություն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1909, էջ 196:

փորձում էին գաղափարապես նվաճել Կիլիկիան: Եթե Կիլիկիայի աշխարհիկ վերնախավը պատրաստ էր ռազմաքաղաքական աջակցությունը փոխհատուցել ծիսադավանաբանական զիջումներով, ապա հոգեւոր վերնախավը, եզակի բացառություններով, դեմ էր դրան, թեեւ երբեմն գոնե առերեւոյթ գնում էր որոշ համաձայնությունների: Ծիսական հարցերում Եկեղեցիների միության խնդրի շուրջ Հայ Եկեղեցու հոգեւոր դասը բաժանվել էր երկու թևի՝ միության կողմնակիցներ, որոնց գերակշիռ մասը Կիլիկյան Հայաստանի հոգեւորականությունն էր, եւ ավանդականի ջատագովներ, որոնք մեծամասնություն էին կազմում Արեւելյան (Հյուսիսային կողմանց) վարդապետների շրջանում:

1165 թ.՝ Գրիգոր Գ. Պահլավունու (1113–1166 թթ.) օրոք, երբ Ներսես Շնորհալին եւ Բյուզանդիայի Մանուել Կոմնենոս կայսեր փեսա Ալեքսը հանդիպում են Կիլիկիայի Մամեստիա քաղաքում, կայսեր նախաձեռնությամբ Հայ եւ Բյուզանդական Եկեղեցիների միության ուղղությամբ բանակցություններ են սկսվում⁴⁸: Ներսես Շնորհալին Ալեքսին ուղղված նամակում գրում է, որ հայերին մեղադրում են Քառասնորդաց պահքի շաբաթ-կիրակի օրերին կթեղեն եւ ձուկ ճաշակելու մեջ՝ հավելելով, որ Արեւելյան աշխարհի հայ իշխանների մեջ այդ սովորույթը թափանցել է Հուլյն եւ Լատին Եկեղեցիներից ու տարածվել որկրամոլների շրջանում: Սակայն Հայոց Եկեղեցու առաջնորդները դա չեն խրախուսել եւ որկրամոլներին թույլ են տվել հինգ օր պահք պահել եւ շաբաթ-կիրակի օրերին ձկով ու կթեղենով թեթեւացնել: Միայն իշխաններից եւ զինվորներից ոմանք, ոչ կանոնական հրամանով, այլ ինքնակամ, պահքի ընթացքում ձուկ, ձեթ ու գինի են օգտագործում, իսկ եկեղեցական դասը եւ բազմաթիվ աշխարհականներ արդեն ամբողջ Քառասնորդացը պահում են առանց կթեղենի, ձկան եւ գինու. «Եւ այժմ ի մերում ժամանակիս, բայց յիշխանաց եւ ի զինուորաց՝ յորոց ոմանք ի նոցանէ իմքնակամ կամօք եւ ոչ կանոնական հրամանաւ, կամ ի մէնջ թոյլ տուեալ՝ մերձեանալ յաւուրս պահոց ի ձուկն, ի ձէթ եւ ի գինի: Այլ եկեղեցական դասս ամենեքեան եւ բազումք ի ժողովրդոց ոչ միայն ի կթեղէն կերակրոց եւ ի ձկանց ի բաց կան, որ ամենեւին անյիշելի է յաւուրս քառասնորդացն, այլ եւ յամենայն պարարտ կերակրոց եւ յըմպելեաց գինոյ. եւ թէ ոք անժուկակալութեամբ սխալէ

⁴⁸ Տե՛ս Յ. Ա. ՆԱՍԵԱՆ, Վարդան Այգեկցին իր նորայայտ երկերի լոյսի տակ, «Բազմավէպ», 1968, թ. 7–12, էջ 245–246:

եւ զղջացեալ խոստովանի, ծանրագոյն բեռն ապաշխարութեան ի վերայ դնեմք»⁴⁹:

Եթե Բյուզանդական Եկեղեցին մեղադրում էր Մեծ պահքի ընթացքում կթեղեն եւ ձուկ օգտագործելու մեջ, ապա Լատին Եկեղեցու պահանջը վերաբերում էր ոչ թե Մեծ պահքի ընթացքում թույլատրելի սննդատեսակներին, այլ պահքը լուծելուն. հայերից պահանջվում էր Ծննդյան եւ Հարության ճրագալույցները լուծել միայն ձկով ու ձեթով: Երբ Սրբազան Հոռոմեական կայսրության առաջնորդ Հենրիկոս Զ-ն եւ Հռոմի Կելեստինոս Գ. պապը (1191–1198 թթ.) կարգինալ Կոնրադ Վիտտելսբաքին ուղարկում են Լեոնին թագադրելու, ծիսական երեք փոփոխություն են պահանջում, որոնցից մեկով առաջարկվում է Ծննդյան ու Հարության ճրագալույցը⁵⁰ [ճրագալույցի պատճառ] չլուծել այլ կերպ, քան միայն ձկով ու ձեթով⁵¹: Պահանջի էությունն այն էր, որ հայերը խախտեն ավանդույթը եւ պահքը թեթեւացնեն մսեղենով: 1196 թ. Գրիգոր Զ. Ապիրատի (1194–1203 թթ.) նախագահությամբ Տարսոնում ժողով է գումարվում, որում Լեոն Բ.-ն եւ կաթողիկոսը մերժում են Լատին Եկեղեցուն միանալու առաջարկը, սակայն փորձում են առճակատման չգնալ⁵²: Արքան, հակառակ կամքին Գրիգոր Զ. Ապիրատի եւ տասներկու եպիսկոպոսների, որոնց շարքում էր նաեւ Ներսես Լամբրոնացին (կաթողիկոսի հանձնարարությամբ ասում է սինոդական ճառը), «առ անգամ մի

⁴⁹ «Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալուց», Երուսաղէմ, 1871, էջ 99–100: Ներսես Գ. Կլայեցու (Շնորհալու 1166–1173 թթ.) եւ նրան հաջորդած Գրիգոր Գ. Տղայի (1173–1193 թթ.) օրոք եւս շարունակվում են հայ-բյուզանդական բանակցությունները՝ «յաղագս սիրոյ եւ միատրութեան Եկեղեցւոյ» (տե՛ս Ա. Տէր-Միքէլեւս, Հայոց Եկեղեցին եւ բյուզանդական ժողովոց պարագայք, Մոսկուա, 1892, էջ 183): Հայոց հայրապետները Բյուզանդիայի Մանուէլ կայսեր եւ Կ. Պոլսի Միքայել պատրիարքի առաջարկները մշտապէս քննարկում են հայոց Արեւելյան վարդապետների հետ: Այդ գրություններում Մեծ պահքին առնչվող խնդիրներ չեն արծարծվում: 1178-ին Հռոմիկայում ժողով է գումարվում, որով բանակցություններն ավարտվում են անարդյունք (Հայոց հայրապետների նամակագրությունները Արեւելյան վարդապետների, Բյուզանդիայի կայսեր եւ Կ. Պոլսի պատրիարքի հետ առավել մանրամասն տե՛ս «Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամականի», ԺԲ. դար, Վենետիկ, 1865, էջ 14–307):

⁵⁰ Ճրագալույցը Սուրբ Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության ու Սուրբ Զատիկի տոներին նախորդող օրվա երեկոյան կատարվող նախատոնական արարողություն է (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան (այսուհետեւ՝ ՔՀ), էջ 665):

⁵¹ Տե՛ս Հ. ԱՆԱՍՆԱՆ, նշ. աշխ., էջ 244–245:

⁵² Տե՛ս Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, Գրիգոր Զ. Ապիրատ, ՔՀ, էջ 233: Տարսոնի եւ Հռոմիկայի՝ սույն հոդվածում նշված ժողովների թվականները գրականության մեջ տարբեր են: Քանի որ մի քանի տարվա տարբերությունները չեն անդրադառնում խնդրո առարկա նյութի վրա, ուստի առաջնորդվում ենք ՔՀ-ի տվյալներով:

կեղծաւորութեամբ» գործը գլուխ բերելու համար կարողանում է նրանց համոզել երգմամբ հավանություն տալ լատին պատվիրակի պահանջներին եւ այդպիսով թագը ստանալ⁵³: Բայց այդ որոշումը եւս դրական արդյունք չի տալիս, քանի որ նրա դեմ են ելնում Արեւելյան վարդապետները՝ Գրիգոր Տուտեորդու գլխավորութեամբ, եւ խափանում են դրա իրականացումը⁵⁴: Նրանք Ներսես Լամբրոնացուն մեղադրում են ավանդական կարգերից հեռանալու մեջ: Վերջինս Լեւոն արքային ուղղված թղթում հերքում է Արեւելյան վարդապետների՝ Հայոց Եկեղեցու շահերն անտեսելու եւ բյուզանդական կողմնորոշում ունենալու իրեն հասցեագրված մեղադրանքները⁵⁵:

Եկեղեցականների շրջանում տարածված աշխարհիկ վարքուբարքն ու կարգազանցությունները վերացնելու նպատակով՝ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցին (1221–1267 թթ.), Հեթում Ա. արքայի աջակցությամբ, 1243 թ. Սսում ժողով է գումարում, որի ժե. կանոնը եւս վերաբերում է պահպան. «Ամենայն պահի ըստ կանոնաց առանց ձկան եւ ձիթոյ եւ գինւոյ, բաց ի հարկէ հիւանդութեան, առաւել աղունացիցն, եւ ուրբաթին եւ շուքեշաբթին, որ Քրիստոսի շաշաւանաց աւուրք են, որ զայս լուծանէ, տուգանեսցեն եւ յաղատու տայցեն, եւ պահօք վճարեսցին յԱստուծոյ»⁵⁶: Այս կանոնը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ԺԳ. դարում հայոց մեջ Մեծ պահքը խախտվել է ձկնով, ձեթով ու գինով: Ժողովում կազմվում է նրա շրջաբերականը՝ ուղղված Հայաստանի բոլոր գավառների հոգեւոր առաջնորդներին ու բնակչությանը⁵⁷:

Հակոբ Ա. Կլայեցու (1268–1286 թթ.) օրոք՝ 1284 թ., Դոմինիկյան վանականներից մեկը, որ այցելում է Հայաստան, հանդիպում Հայոց հայրապետին ու Լեւոն Գ. արքային, գրում է, որ կաթողիկոսը բոլոր

⁵³ Տէս «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», էջ 148–150. «Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութեան նոցա ընդ Հռոմէական Եկեղեցոյ ի փլորեմտեան սիւնհոգոսի» (այսուհետեւ՝ «Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս...»), գրեց Աղեքսանդր վրդ. Պալճեան, Վիէննա, 1878, էջ 44. Հ. ԱՆԱՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 245. նաեւ՝ ԵԶՆԻԿ ԱՐՔ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ներածութիւն Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանութեան, Երեւան, 2016, էջ 118):

⁵⁴ Տէս Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Հայոց Եկեղեցին, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 119–120:

⁵⁵ «Նորին թուղթ առ քրիստոսազօր թագաւոր Հայոց Լեւոն», «Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Նամականի», Վենետիկ, 1865, էջ 216–248:

⁵⁶ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԳ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 371. հմմտ. ԱՔԷԼ ՎՐԳ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 124:

⁵⁷ Տէս «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ» հանրագիտարան, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 106–107:

հոգեւորականների, իսկ թագավորը՝ իշխանների հետ Քառասնորդաց պահքը պահում էին հացով ու ջրով՝ բացառությամբ Ավետյաց օրվա, երբ կաթողիկոսն իր ներկայությամբ թույլատրում էր թագավորին ձուկ ուտել եւ գինի խմել⁵⁸։ Հստակ է կեղեցու ծիսակարգի՝ եթե Տերունի տոներից մեկը համընկնում է Մեծ պահքին, ապա ծիսական մասով պահքը լուծվում է, այսինքն՝ տոնին բնորոշ ծեսեր են կատարվում, սակայն կերակրի պահքը շարունակվում է⁵⁹։ Ուստի այս վկայությունից հասկանում ենք, որ եթե Մեծ պահքին զուգահեռ է Տերունի տոն, տվյալ դեպքում՝ Ավետման տոնը, ապա կերակրի մասով պահքը մեղմացվել է, այսինքն՝ թույլատրվել է օգտագործել ձուկ եւ գինի։

Գրիգոր է. Անավարզեցին (1293–1307 թթ.), Հռոմի պապի գերիշխանությունն ընդունելու եւ Հայ Եկեղեցու ծեսում ու դավանանքում փոփոխություններ կատարելու առաջարկով, Կոստանդին Կեսարացի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ մի քանի անգամ պատգամավորություն է ուղարկում Արեւելյան վարդապետների մոտ⁶⁰։ 1297 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը ժողով է հրավիրում՝ առաջարկը քննելու համար⁶¹։ Գրիգոր է. Անավարզեցուն ուղղված՝ Արեւելյան վարդապետների, Սյունյաց նախարարների ու հոգեւորականների վավերացրած պատասխան թղթում՝ «Վասն հաւատոյ եւ կարգաց Եկեղեցւոյ» վերտառությամբ, որը շարադրում է Ստեփանոս Օրբելյանը, ասվում է՝ հայրերն ու եկեղեցական ժողովները խիստ քննությամբ Հայոց Եկեղեցին մաքրել են բոլոր տեսակի որոմներից ու «զսահման հաւատոյ եւ զկարգ Եկեղեցւոյ անխախտելի կտակաւ թողին մեզ», որոնցով պետք է առաջնորդվել թե՛ դավանանքի, թե՛ տոների կանոններում⁶²։ Ստեփանոս Օրբելյանն իր նամակում նշում է. «Դարձեալ՝ որպէս օրէն է, ամենայն պնդութեամբ Հայոց Եկեղեցւոյն՝ զնրազայոյցսն առնել նաւակատիս եւ նախատօնակ եւ խթիլ յեղ եւ ի պանիր եւ յոր ինչ առանց մտոյ է։ Զի հինգ օր նաւակատիքն մեծ եւ պայծառ խորհրդով լի են. եւ ոչ է օրէն ամենեւին զնախատօնակ մեծի Յարութեանն

⁵⁸ Տէս Ա. Հովհաննեսյան, ԺԳ. դարի մի ուղեւորի վկայութիւնը հայոց մասին, «Արարատ»-ի ժառանգությունը (հայագիտական մատենաշար), Բ., «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ», Ս. էջմիածին, 2007, էջ 24։

⁵⁹ Տէս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Ծիսական բառարան, Երեւան, 1992, էջ 36։

⁶⁰ Տէս Զ. ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ, Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Օրբելյան, «էջմիածին», 1980, Թ., էջ 52։

⁶¹ ՔՀ, էջ 932։

⁶² «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն Տանն Սիսական», Մոսկուա, 1861, էջ 333–334։

Եւ Ծննդեանն ընդ այլ աւուր պահոցն հաւասարել»⁶³: 1302 թ. գրված «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» ծիսադավանաբանական երկում Ստեփանոս Օրբելյանը տրտմում է, որ օտար սերմեր ընծյուղվեցին մեր անդաստաններում, եւ Թորգոմի ազգը պախարակում է Մեծ ճրագալուցի նավակատիքը. «Դէտակն ի վեր ամբարձեալ զգլուխն՝ ձայն արկանէ յազգս Թորգոմայ՝ պարսաւէ պախարակէ զնաւակատիս մեծի նրագալոյցին: Զպնդութիւն հասարակ պահոցն՝ ի ձէթ եւ ի ձուկն եւ ի գինի հեշտանան, եւ զայն ուր մեծաւ զգուշութեամբ պահեն»⁶⁴: Նա նավակատիքի ուտեստը համեմատում է դրախտի արգելքի հետ, երբ Ադամին ու Եւային թույլատրվեց ուտել բոլոր պտուղներին՝ բացի մեկից: Ուտի կարելի է պահքը թեթեւացնել, բայց ոչ ամբողջութեամբ վերացնել. չպահել այնպես խիստ, ինչպես հույներն են պահանջում, եւ չարձակել ու միս ուտել, այլապես երկու դեպքում էլ դրախտային պատվիրանը խախտած կլինենք⁶⁵: Նավակատիքը ոչ կատարյալ ուտիք է, ոչ էլ կատարյալ պահք, այլ դրանց միջոցը: Ծննդյան եւ Հարություն տոների նավակատիքը չպետք է պահոց մյուս օրերին հավասարեցնել⁶⁶: Հայտնի չէ՝ Գրիգոր է. Անավարզեցին ստանում է այդ թուղթը, թե՛ մինչ այդ մահանում է⁶⁷:

Գրիգոր է. Անավարզեցու մահից հետո՝ Լեւոն Գ. թագավորի օրոք, Սսում 1307 թ. ժողով է հրավիրվում, որի քննարկելիք հարցերից մեկն էր «Ի նրագալոյցն Ծննդեան եւ Մկրտութեան եւ Յարութեան Քրիստոսի, ձկամբ եւ ձիթով միայն բաւականանալ, որպէս եւ սուրբ եկեղեցին Հռոմայ» առաջարկը⁶⁸: Լեւոն Գ. արքայի եւ նորընտիր կաթողիկոս Կոստանդին Գ. Կեսարացու (1307–1322 թթ.) ճնշումների ներքո ծիսական զիջումների վերաբերյալ որոշումներ են ընդունվում: Այս ժողովի որոշումները մերժվում են Արեւելյան վարդապետների եւ ժողովրդի կողմից, ուստի Կիլիկիայի հոգեւոր ու աշխարհիկ առաջնորդները նույնիսկ չեն պահանջում, որ դրանք կյանքի կոչվեն: 1308 թ. Ադանայում եւ 1309 թ. Սսում կայացած ժողովները չեղյալ են հայտարարում Սսի 1307 թ. ժողովի որոշումները⁶⁹:

⁶³ Անդ, էջ 335–336:

⁶⁴ «Ստեփաննոսի Սինեաց նախագահ արհի եպիսկոպոսի Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» (այսուհետեւ՝ «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց»), Կոստանդնուպոլիս, 1756, էջ 93–94:

⁶⁵ Տէս անդ, էջ 94–96:

⁶⁶ Տէս անդ, էջ 108–109:

⁶⁷ Տէս Ա. Տէր-Միքէլեան, նշ. աշխ., էջ 223:

⁶⁸ «Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս...», էջ 64:

⁶⁹ Տէս Գ. Տէր-Վարդանես, Սսի եկեղեցական ժողովներ, ՔՀ, էջ 920–921:

Սակայն Լեւոնին հաջորդած Օշին թագավորը 1316 թ. Ադանայում ժողով է հրավիրում, որտեղ վերահաստատում է Սսի 1307 թ. ժողովի որոշումները⁷⁰։ Ի վերջո, Մեսրոպ Ա. Արտազեսի կաթողիկոսը (1359–1372 թթ.) 1361 թ. Սսում կայացած ժողովի որոշմամբ Հայոց Եկեղեցու ծիսակարգից վերացնում է այն նորամուծությունները, որոնք կիլիկյան շրջանում ներթափանցել էին՝ լատինամետ գործունեությունների հետեւանքով⁷¹։

Մեծ պահքի սննդային ընթացքի հարցը Հայ եւ Վրաց Եկեղեցիների ծիսական ֆննսկոմների տիրույթում. Լեւոն Բ. արքայի եւ Հովհաննես Զ. Սսեցու (1203–1221 թթ.) օրոք Հայոց Եկեղեցուն իր ծիսական դիրքորոշումը թելադրելու փորձեր է անում նաեւ Վրաց Եկեղեցին։ Վրաստանը Թամար թագուհու օրոք (1184–1212 թթ.) հասել էր քաղաքական զարգացման բարձրակետի։ Հայաստանի մի խոշոր մասի վրա հիմնված էր Զաքարյան իշխանությունը՝ Վրաց թագավորության վասալի կարգավիճակով։ Կրոնական ոլորտում տարբերություններ էին առկա, ինչը վրաց համար անընդունելի էր, ուստի Զաքարե Սպասալարը փորձում է Հայ եւ Վրաց Եկեղեցիները մերձեցնել⁷²։ 1204 թ. Սսում ժողով է հրավիրվում՝ Զաքարեի առաջարկները քննարկելու համար։ Նշալ առաջարկներից էր շարժական սեղան ունենալը եւ բացօթյա՝ վրանի տակ պատարագելը։ Առաջարկվում էր նաեւ ճրագալույցները լուծել միայն ձեթով ու ձկով։ Ժողովը որոշում է առաջարկներն ընդունել։ Ստացված դրական վճիռն Արեւելյան վարդապետներին ներկայացնելու համար Զաքարեն 1205 թ. Լոռեում նրանց ժողովի է հրավիրում։ Մասնակիցների մի մասը համակերպվում է, իսկ ավելի պահպանողականները՝ Գրիգոր Տուտեորդու գլխավորությամբ, մերժում են։ Արդյունք չի ունենում նաեւ 1207 թ. Անիում կայացած ժողովը⁷³։ Արեւելյան վարդապետներից ոմանք, ինչպես եւ Կիլիկիո հոգեւոր դասը, դեմ էին միությունը, սակայն կողմնակից էին ազգամիջյան համերաշխությանն ու կրոնական հանդուրժողականությանը⁷⁴։ Մխիթար Գոշը հայոց դավանանքի եւ ծիսակարգի վերաբերյալ իր թղթում շեշտում է, որ

⁷⁰ Տէս ԵԶՆԻԿ ԱՐՔ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ներածություն Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանության, էջ 127։

⁷¹ Անդ, էջ 128։

⁷² Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Հայոց Եկեղեցին, էջ 127–129. ԵԶՆԻԿ ԱՐՔ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 129–135։

⁷³ Տէս Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 127–129. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԳ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 363–364. Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, Վրաց Եկեղեցի, ՔՀ, էջ 989։

⁷⁴ Տէս Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, Դաւիթ Քոբայրեցին եւ նրա «Պատճառները», «Գանձասար» աստուածաբանական հանդէս, 1994, Ե., էջ 159–160։

խաղաղություն հաստատելու համար պետք է սանձել վրացիների ատելությունը⁷⁵։ Նա հանգամանորեն խոսում է այն մասին, որ հայերի, հույների, վրացիների ծիսական, նաեւ պահոց առանձնահատկությունները հերձվածողության պատճառ չեն. «Նմանապես այլ կարգս եւ ի տաւնս եւ ի պահս բաժանիմ... վիրք... ի պահս բազումս զանազանիմ, զծովն եւ զծայք եւ զգինի պահոց քաղոքն, եւ հայք ոչ եւս... Հոռոմայեցիք եւ այլ ազգ զկեռակուրս ոչ խտրեն զպղծեալ. իսկ հայք ոչ նաշակեն»⁷⁶։ 1211 թ. Զաքարեն մահանում է, եւ դրանով խնդիրը լուծվում է⁷⁷։

Եկեղեցիների միություն փորձերի ընթացքում Արեւելյան վարդապետները հանդես են գալիս Հայոց Եկեղեցու դավանաբանական եւ ծիսական դիրքորոշումը պաշտպանող թղթերով, որոնցում արծարծվում է նաեւ Մեծ պահքը լուծելու հարցը։ ԺԳ. դարի նշանավոր աստվածաբան Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ) դեմ է արտահայտվում պահքի ընթացքում ձուկ կամ գինի օգտագործելուն. «Եթէ մէկը չորեքշաբթին եւ ուրբաթը, շաբաթապահքը եւ կամ այլ պահք լուծէ ձուկով կամ գինիով, երեք տարի թող ապաշխարէ, երկու քառասնապահքերը եւ տարւոյն բոլոր երկուշաբթիները սրբութեամբ պահք բռնէ եւ օրական հարիւր հիսուն անգամ ծննդդ»⁷⁸։

ԺԳ. դարավերջին եւ ԺԴ. դարի առաջին տասնամյակներում գործած ենայի վրդ. Նչեցին «Թուղթ Եսայեայ ի տէր Մատթէոսն» գրվածքում պահոց ուտիքի վերաբերյալ հայոց ավանդական խիստ կարգն է հանձնարարում. «Ամենայն պահք անձով, անձէք եւ անգինի՝ [պարտ է] պահել, զի քրիստոնէից կանոն է»⁷⁹։

ԺԳ.—ԺԴ. դդ. Ստեփանոս Օրբելյանին եւ Մովսէս Երզնկացուն գաղափարկից Կիրակոս վրդ. Երզնկացին վերահաստատում է նավակատիքին մսեղեն, նաեւ ձուկ չուտելու կարգը. «Իսկ այլ քրիստոնէիք Զատիկի իրիկունն պահաւ անցուցանեն՝ ձուկն միայն ուտեն եւ զայլ ուտեաց կեռակուրս ոչ ուտեն եւ պահոցն ձուկն ուտեն անխտիր։ Վասն այնորիկ մեր սուրբ հաբմն սահմանել են՝ յայնմ յիրիկունն (Աւագ շաբաթ օրը՝ երեկոյեան.— Հ. Ա.) զատ

⁷⁵ Տէս Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 127–129.

⁷⁶ «Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշն կոչիր, «Արարատ», 1900, Ժ., էջ 504։

⁷⁷ Տէս Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 127–129. ԵԶՆԻԿ ԱՐՔ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 135։

⁷⁸ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, Խրատ բոլոր քրիստոնեաներուն, աշխարհ. փոխ.՝ Անուշաւան վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս, 1984, էջ 73–74։

⁷⁹ Տէս ԱՔԷԼ ՔԶՆՅ. ՕՂԻՈՒԳԵԱՆ, Մատենագրական հետազոտութիւններ Մովսէս վարդապետ Երզնկացու գրական առեղծուածի շուրջ, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 44. ՍԵՐՈՎՔԵ ՔԶՆ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Եսայի Նչեցու թղթերը, «էջմիածին», 1985, ԺԱ.—ԺԲ., էջ 98։

ի մսէ զամենայն կերակուրս ուտել, քանզի ձուկն առաւել է, քան զայլ կերակուրն՝ զպանիր եւ զմածուն եւ զծու...»⁸⁰:

Ս. Գրիգոր Տաթեւացին տարվա օրերը երեք խմբի է բաժանում՝ կարծես սահմանելով եկեղեցական օրացույցի սննդային կարգավորումները. ուտիք (կերակուրն է մսեղենը), պահք (կերակուրն է բանջարը՝ ընդով ու պտղով) եւ միջակ կամ նավակատիք (կերակուրներն են ձուկն, ձեթն ու կաթը)⁸¹: Ս. Գրիգոր Տաթեւացին ասում է. «...ի լուծանել զնրազալոյցսն ի պանիր, ի յիւղ եւ յայլ այսպիսի կերակուր բաց ի մայոյ»⁸²: Նաեւ գրում է, որ այժմ հույներից եւ ասորիներից ոմանք շաբաթն ու կիրակին (խոսքը Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակիի մասին է. — Հ. Ա.) ձկով են լուծում⁸³: Նավակատիքի ժամանակ կարելի է ձուկ ուտել, իսկ միս՝ ոչ. այս առնչությամբ հիմնական փաստարկ է բերվում այն, որ նավակատիքը պետք է առանց արջան կատարել՝ հեթանոսներին ու հրեաներին չնմանվելու համար. «Նաւակատիսն նորոգումն եւ տօն կամ ուրախութիւն թարգմանի: Եւ այս է խորհուրդն, որ առանց արեան կատարեմք: Զի հեթանոս գոհէին արեամբ մանկանց. եւ հրէայք արեամբ անբան անասնոց կատարէին զնաւակատիսս իւրեանց: Իսկ առաքեալն փոխեցին զնաւակատիս մեր առանց արեան, զի որոշեսցում ի նոցանէ»⁸⁴:

Կարծես հանգուցալուծվում են Մեծ պահքի ընթացքում շաբաթ-կիրակի օրերը թեթեւացնելու, կթեղեն ու ձուկ գործածելու եւ պահքը դրանցով լուծելու խնդիրները: Բուսական սննդատեսակները սահմանվում են պահքի, կենդանականը (ձուկը ներառյալ)՝ ուտիքի, եւ կթեղենը՝ նավակատիքի համար: Այսպիսով՝ Հայոց եկեղեցին սահմանում է նավակատիքի պահքը՝ հստակեցնելով կթեղեն սննդատեսակներ օգտագործելու ժամանակը, այն է՝ Սուրբ Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության ու Հաբուսյան տոների ճրագալույցների պատարագներից հետո:

Նավակատիքի պահքը, որպէս պահքի եւ ուտիքի անցումային շրջան, հաստատվել է ավելի ուշ: Այդ են վկայում հետեւյալ փաստերը.

⁸⁰ «Կիրակոսի վարդապետի Երզնկացոյ թուղթ առ կարնեցիս», «Գանձասար», 1996, Զ., էջ 573—575:

⁸¹ Գրիգոր Տաթեւացի, Ձմեռան հատոր, Երուսաղէմ, 1998, էջ 603. հմմտ. Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք հարցմանց, Երուսաղէմ, 1993, էջ 509—510:

⁸² Արք. Վրդ. Օղլոնկեան, Հայ եկեղեցւոյ գիրքը քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ. Ծիսական-դաւանական տարբերութիւններ ու նմանութիւններ, «Գանձասար», 1994, Ե., էջ 62—63. հմմտ. Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք հարցմանց, էջ 554:

⁸³ Տէս Գրիգոր Տաթեւացի, Գիրք հարցմանց, էջ 651:

⁸⁴ Անդ, էջ 509—510:

հայոց եկեղեցական տոնացույցում սահմանված են տոնական օրեր (Տերունի տոներ, սրբերի հիշատակի օրեր), որոնք ուստիքի շրջան են եւ պահքի օրեր: Այս բաժանումն արտացոլված է Եկեղեցու ամենօրյա ծիսակատարություններում եւ ընթերցվածներում: Տերունի տոներն ու պահքերն սկսել են հայոց եկեղեցական տոնացույց ներմուծվել տոնացույցի առաջին խմբագրությունից սկսյալ: Տոնացույցի հիմնական խմբագրություններում (Սահակ Պարթևի խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»⁸⁵, Հովհան Մանդակունու կատարած երկրորդ⁸⁶, Կոմիտաս Աղցեցու կատարած երրորդ (Է. դ.)⁸⁷, Հովհաննես Օձնեցու կատարած չորրորդ (Ը. դ.)⁸⁸, Ատոմ Վարազեցու Հոռոմադիր (Ժ.—ԺԱ. դդ.)⁸⁹ նավակատիքի հիշատակություն չի հանդիպում: Պաշտոնապես վերջինը համարվող Սիմեոն Երեւանցու խմբագրած տոնացույցում (1774 թ.) եւս նավակատիք չի հիշատակվում: Վերջին տարիներին տոնացույցում հունվարի 5-ի եւ Ավագ շաբաթ օրերի համար նշված է նավակատիք⁹⁰:

Պատասխանելու համար հարցին, թե հետիլիկյան շրջանում նավակատիքի պահքն ինչ փոփոխություններ է կրել, արդյո՞ք հայկական տարբեր միջավայրերում ունեցել է դրսևորման զանազան ձևեր, թե՞ ոչ, անհրաժեշտ է կատարել մեկ այլ ուսումնասիրություն: Սակայն տեղեկությունները վկայում են, որ նավակատիքին ձկան գործածումը, այնուամենայնիվ, մտել է հայոց կենցաղ. Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է, որ մեղմացված պահքի՝ նավակատիքի ժամանակ, մսեղենի խստիվ արգելմամբ հանդերձ, ձկնեղեն ու կաթնեղեն կիրառելի են⁹¹: Ուշագրավ է եւ այն, որ Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակին առանց մսեղենի թեթեւացնելու արձագանքները տեսնում ենք մինչեւ ԺԹ. դ. եւ Ի. դարասկզբին կենցաղավարած Վարդավառին նախորդող Մեծ պահքում⁹²: Իսկ ԺԹ. դարավերջի

⁸⁵ Տէս Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 42:

⁸⁶ Տէս անդ, էջ 105—107:

⁸⁷ Տէս անդ, էջ 141—143:

⁸⁸ Տէս անդ, էջ 198—206:

⁸⁹ Տէս անդ, էջ 227—229:

⁹⁰ Տէս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տարեկան օրացույցներ, օրինակ՝ 2019, 2020 թթ.:

⁹¹ Տէս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԲ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ծիսական բառարան, էջ 33. նաեւ՝ Ա. ԱՐԳԱՀԱՏՅԱՆ, Հրէ-շը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, թ. 2, էջ 233:

⁹² Տէս «Գաւառական սովորոյթք. Խոյլթիկ գիւղ. Տարեկան սովորութիւններ», «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1885, մայիսի 18, էջ 1021. Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Նոր Բայազէտի գաւառ, «Ազգագրական հանդէս», գք. ԺԷ., Թիֆլիս, 1908, էջ 124. ԲԵՆՍԷ, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Աշ, գք. Զ.,

եւ Ի. դարասկզբի ազգագրական սկզբնաղբյուրներում հանդիպում են Մեծ պահլի ընթացքում կաթնեղեն, ձուկ գործածելու մնացուկներ⁹³:

Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել հետեւյալը. միջեկեղեցական հարաբերություններում ծիսական վիճելի հարցերից (Հաղորդության գինու եւ հացի, Ս. Ծննդյան ու Աստվածահայտնության տոները միասնաբար տոնելու եւ այլն) են եղել նաեւ Մեծ պահլի սննդատեսակների, շաբաթ-կիրակին պահելու, պահքը լուծելու ժամկետի ու ձեւի խնդիրները: Ինչպես ծիսական այլ, այնպես եւ պահքին առնչվող հարցերում Հայոց եկեղեցին հետամուտ է եղել ձեւավորելու եւ պահպանելու սեփական դիրքորոշումը՝ հիմնվելով Սուրբ Գրքի, Սրբազան ավանդության, եկեղեցու հայրերի գրվածքների վրա: Այդ են վկայում խնդրին առնչվող կանոնական, մեկնողական, խրատական, հակաճառական բնույթի գրվածքները, ինչպես նաեւ պահքը խախտելու դեպքում Հայոց հայրապետների եւ վարդապետների սահմանած նզովքներն ու ապաշխարության եղանակները: Պահլի սննդի կարգավորման գործում առաջին հիմնավոր քայլն անում է Հովհան Ա. Մանդակունին՝ սահմանելով Քառասնորդաց պահլին արգելված սննդատեսակների ցանկն ու կարգադրելով պահքը պահել՝ ներառյալ շաբաթ-կիրակին (բացառությամբ Ավագ շաբաթ օրվա): Հայոց մեջ ներթափանցած՝ պահքը կթեղենով ու ձկով խախտելու սովորույթները վերացնելու գործում կարեւոր դեր է կատարում Հովհաննես Գ. Օձնեցին, որ վերահաստատում է Հովհան Ա. Մանդակունու սահմանած պահլի սննդատեսակների ցանկը եւ որպես նորամուծություն՝ տկարներին ու որկրամուլներին թույլատրում է շաբաթ-կիրակին կթեղենով եւ ձկով թեթեւացնել: Ը.—ԺԲ. դդ. Մեծ պահլի շաբաթ-կիրակին պահել-չպահելու վերաբերյալ հանդիպում են

Թիֆլիս, 1900, էջ 20. Գ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Ներքին Բասենի ազգագրությունը եւ բանահյուսությունը, Երեւան, 1974, էջ 246. ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՀԱՆԱ ՔԱՋՐԵՐՈՒՆԻ, Ժամանակագրություն, Վավերագրեր 2, Երեւան, 2001, էջ 14: Համբարձումից մինչեւ Վարդավառ ընկած պահլի զարգացումների մասին տես Հ. ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ, Վարդավառի Քառասնորդաց (Հիսնակաց) պահքը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2017, մայիս—օգոստոս, 2, էջ 345—354:

⁹³ «Պահոց օրերին.... աղած կամ եփած ձուկը.... նրանց շատ ավելի է դուր գալիս, քան հազարավոր համադամ կերակուրներ» (տես Խ. ԱՐՈՎՅԱՆ, Գյուղական տների կառուցվածքը, Երկեր, Երեւան, 1984, էջ 580): Մեծ պահլի ժամանակ Ճորոխից եւ այլ գետերից մեծ ու փոքր ձկներ էին բերում՝ վաճառելու, խաշելու կամ ձիթալողով տապակելու համար (տես ՅԱՐՈՒԹԻՆՆ ՎՐԳ. ՀՈՒՆՈՒՆԵԱՆ, ՄԱՏԹՈՍ ՎՐԳ. ՀԱՃԵԱՆ, Յուշամատեան Խոտորչուրի, Վիեննա, 1964, էջ 127): Ղզլարում Մեծ պահլի ընթացքում միս, ձուկ եւ ձու ուտելը մեղք է համարվել, սակայն բանջարեղենի հետ միասին կաթնեղենի օգտագործումը թույլատրվել է (տես Գ. ԳԵՆՈՐԳՅԱՆ, Ղզլար, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», պր. 10, Երեւան, 1980, էջ 69):

տարբեր հրահանգեր, որոնք, ըստ էության, միտված էին կարգավորելու հայոց մեջ ներթափանցած օտարամուտ սովորույթները: Խնդրո առարկա հարցը հաճախակի է արծարծվում նաեւ հայ-բյուզանդական, հայ-լատին, հայ-վրացական եկեղեցական միության բանակցությունների շրջանակում՝ ԺԲ. դ. երկրորդ կեսից մինչեւ ԺԴ. դարասկզբ: Այդ ընթացքում գումարված մի քանի ժողովներ տեղի են տալիս եւ ամրագրում նաեւ պահքին առնչվող օտարամուտ սովորույթներ, որոնք, սակայն, հետագայում անվավեր են ճանաչվում: Արեւելյան վարդապետները, ի սկզբանե դեմ լինելով փոփոխություններին, ԺԴ. դարասկզբին ի մի բերելով Հայոց եկեղեցու՝ նախորդ ժամանակաշրջաններում սահմանված կարգերը, վերադառնում են ավանդականին, ըստ որի՝ Քառասնորդաց պահքը պետք է պահել առանց կենդանական եւ բուսական կթեղենի ու ձկան: Նրանք Սուրբ Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության, ինչպես նաեւ Հարության տոների ճրագալույցներից հետո հաստատում են նավակատիքի պահքը, որի ժամանակ թույլատրվում է կենդանական կիթի ճաշակումը: 1361 թ. Սոում կայացած ժողովը որոշում է Հայոց եկեղեցու ծիսակարգից վերացնել օտարածին սովորույթները:

РЕЗЮМЕ

Данное исследование показало, что в V веке Армянская Церковь запретила употреблять молочные продукты, растительное масло, рыбу и пить вино во время Великого поста. Но с начала VIII века до первой половины XII века в традиции поста произошли некоторые изменения. С начала второй половины XII века до начала XIV века на Армянскую Церковь оказывалось влияние не только в догматической, но и в ритуальной сферах: Византийская Церковь обвинила Армянскую Церковь в разрешении использования молочных продуктов и рыбы во время Великого поста. Латинская Церковь требовала использовать только рыбу и растительное масло в канун Рождества и Воскресения.

Церковная иерархия в восточной части Армении была против любых изменений обрядов, и только в начале XIV века возродила традицию, согласно которой во время Великого поста нельзя есть молочные продукты, рыбу, растительное масло и пить вино. Они также установили пост Навакатик в канун Рождества и Воскресения, во время которого разрешались молочные продукты.

SUMMARY

This study shows that in the 5th century the Armenian Church prohibited the consumption of dairy products, vegetable oil, fish and drinking wine during the Great Lent. However, from the beginning of the 8th century to the first half of the 12th century, some changes were made in the fasting tradition. From the mid-12th century to the early 14th century, the Armenian Church was influenced not only in the dogmatic, but also in the ritual spheres: the Byzantine Church accused the Armenian Church of allowing the use of dairy products and fish during the Great Lent. The Latin Church required the use of only fish and vegetable oil on the Christmas and Easter Eves.

The church hierarchy in the eastern part of Armenia was against any ritual changes, and only in the early 14th century revived the tradition, according to which during the Great Lent one should not eat dairy products, fish, vegetable oil and drink wine. They also established a fast on the Christmas and Easter Eves (Navakatik), during which dairy products were permitted.

